

16. Там само, спр. 71, арк. 61–62.
17. Там само, спр. 22, арк. 77.
18. Там само, спр. 23, арк. 74.
19. Там само, спр. 250, арк. 11.
20. Там само, ф. 3371, оп. 3, спр. 28, арк. 19.
21. Там само, ф. 7055, оп.1, спр. 387, арк. 7–9.
22. Там само, спр. 126, арк. 5.
23. Там само, спр. 71, арк. 11.
24. Там само, спр. 21, арк. 104–105.
25. Там само, спр. 169, арк. 132.
26. Там само, спр. 262, арк. 12.

Л.І.Лавріненко

Особливості становлення та розвитку медичного краєзнавства як частина історико-культурного надбання Чернігівщини (1918–2006)

Краєзнавча робота – це важлива і невід’ємна частина діяльності наукових, освітніх, культурологічних установ. Вона сприяє найповнішій науковій реконструкції на мікрорівні історії регіону, як невід’ємної складової загальноукраїнського історичного процесу. Крім того, краєзнавчі дослідження несуть великий ресурс збереження і зміцнення історичної пам’яті українства.

У центрі краєзнавчих досліджень на Чернігівщині була обласна наукова медична бібліотека. Ця робота нею була започаткована в 1957 р. за ініціативою директора Матвія Дулі [12, с. 17].

Працівниками бібліотеки було поставлене завдання в історичному розрізі прослідкувати і відобразити зміни, що відбулися в медицині Чернігівщини в історичній ретроспективі, виявити діячів, що внесли вагомий вклад у розвиток медичної науки, відобразити процес розвитку медичної науки і практики [6, с. 1, 2]. Було опрацьовано, систематизовано близько 6,5 тис. документів, які увійшли у чотири науково-допоміжні покажчики літератури: "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1918–1985); "История медицины Черниговщины" (1783–1917); "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1986–1995); "Охорона здоров’я Чернігівської області" (1996–2005) [12, с. 17].

Значною подією у медичному краєзнавстві Чернігівщини стало видання у 1999 р. книги "З історії медицини Чернігівщини" за науковою

редакцією М.Дулі. Вона була визнана кращою галузевою книгою року на конкурсі "Краща книга року – 2000", що проходив у Києві, у якій відображений поступальний розвиток охорони здоров'я на Чернігівщині хронологічно – від часу зародження і майже до кінця ХХ ст., тематично – від медицини народної, приказної, земської, радянської – до перших років незалежної України [12, с. 18].

Можна виокремити кілька періодів у розвитку медичної науки на Чернігівщині: перший – це період народної медицини, що продовжувався до середини ХVІІІ ст.; другий – період приказної медицини (на Чернігівщині Приказ громадського опікування було введено в 1782 р., діяв до 1864 р.); третій – період земської медицини (від 1865 р. до Першої світової війни); четвертий – радянський період в історії медицини [6, с. 2].

З уведенням у 988 р. християнства, медицина набувала обрисів храмової, поширюється культ покровителя здоров'я та лікування хворих – святих Кузьми і Даміана – цілителів. Прогресивну роль у створенні притулків та богаділень з функціями лікування відіграли монастирі. Саме у них почали зосереджуватися зародки медичної допомоги. До перших документальних свідчень про монастирські лікарні належить повідомлення про Києво-Печерську Лавру, де проживав один із перших печерських ченців – перший лікар України-Русі, святий А.Печерський, який підняв зі смертного одра В.Мономаха [11, с. 25–26].

Про існування лечців (лікарів), про догляд за хворими та деякі правила побутової гігієни свідчать дуже ранні документи. Зокрема "Изборник", який був переписаний 1073, 1076 рр. для Чернігівського князя Святослава – сина Я.Мудрого [4, с. 9]. Серед лечців були також жінки. Наприклад, донька князя Чернігівського Мстислава й онука князя В.Мономаха – Євпраксія-Зоя, відома як "Добродея", вивчаючи народну медицину, написала трактат "Алімма", що означає "Мазі". Це була перша медична праця написана жінкою з Київської Русі [1, с. 26]. У пер. пол. ХІІІ ст. була популярною лікаркою Феодулія – дочка князя Михайла Чернігівського, більше знаною як Фросинія Чернігівська, а ще її називали Єфросинія Суздальська [1, с. 82].

Збереглися окремі повідомлення про братства, створені в ХVІ–ХVІІ ст., шпиталі та богадільні в Березні, Острі, Борзні. У Срібному (нині – райцентр) засноване церковне братство, при якому діяли шпиталь, школа і братський будинок. Народна медицина стала першоосновою традиційної медицини. Були розроблені перші правила здорового способу життя – простота в побуті, помірність у їжі, гігієна тіла (бані), лікування самою природою [4, с. 11].

У 1700 р. на базі слов'яно-латинської школи у Чернігові засновується Малоросійський (Чернігівський) колегіум, випускники якого в подальшому стали відомими в галузі медицини не лише в Україні, а і в Петербурзі та Москві. Більшість із них були вихідцями з козацтва і сільського духовенства і лише невелика частина – зі шляхетства [4, с. 250].

Серед відомих лікарів – випускників колегіуму були: П.Загорський, який народився в с.Понорниці Коропського району, видатний анатом і фізіолог, засновник анатомічної школи, автор першого підручника "Скорочена анатомія" (1802). Медичною громадськістю Росії заснована медаль імені відомого вченого, нею удостоюювалися вчені за видатні наукові праці в галузі анатомії; Ю.Білопольський – лікар в армії О.Суворова, який назвав його "искуснейшим лекарем"; Ф.Політковський – доктор медицини, опрацьовував методикку збирання анамнезу та огляду хворих; П.Малахов – військовий штаб-лікар, учасник боротьби з епідемією чуми у Москві, з 1784 р. – губернський лікар у Чернігові, а з 1797 р. – інспектор Чернігівської лікарської управи; Й.Каменецький – доктор медицини, першим серед українських та російських лікарів обирався на посаду лейб-медика (до нього її займали виключно іноземці); Я.Сандул–Стурдза – доктор медицини, перший дослідник прокази в Росії [5, с. 45, 58, 62, 72, 91, 101].

У 1737 р. на Чернігівщині сенатським наказом вводились посади міських лікарів, серед яких І.Віттих – працював у Ніжині, а потім у Прилуках, Я.Узнанський – у Чернігові [2, с. 136–141].

У 1780 р. почалось роз'єднання лікарень і богаділень [10, с. 10]. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах прикази громадського опікування було введено в 1782 р. Цим було започатковано приказну медицину. Цього ж року організувалась Чернігівська губернська лікарська управа. На неї покладалися розв'язання питань охорони здоров'я [4, с. 12,13]. У 1802 р. у м.Чернігові відкрилася перша державна міська лікарня на два відділення: чоловіче і жіноче (сьогодні – це міська лікарня №1) [10, с. 10]. У 1831 р. у губернії було вже 14 лікарень. Поряд із лікарнями з'являлися й аптеки. У 1740 р. у Ніжині перша приватна аптека була відкрита лікарем Н.Лігдою У 1782 р. у Чернігові лікарем Л.Омеляновичем заснувався аналогічний заклад, а пізніше, в 1791 р. засновується і губернська аптека приказу громадського опікування у м.Новгород-Сіверському. "Казенна" аптека запрацювала трохи раніше, в 1706 р. Медицина Приказу громадського опікування проіснувала 83 роки і була доступна лише заможним сім'ям. Кріпаки, прості селяни були позбавлені будь-якої медичної допомоги [4, с. 14, 15].

Працівники медичної бібліотеки встановили, що на Чернігівщині проводились фундаментальні наукові дослідження, багато вихідців працювали у провідних фахових центрах. Славу Чернігівщині принесли науковці: І.Буяльський, народився в с.Вороб'ївці Чернігівської губернії, видатний анатом і хірург, розробив метод заморожування трупів, що значно полегшило вивчення будови тіла людини, одним із перших застосував ефірний наркоз, крохмальну пов'язку, антисептичні засоби, розробив низку хірургічних операцій, брав участь у створенні і впровадженні в практику нових хірургічних інструментів. Багато хто з фахівців вважає, що він був попередником М.І.Пирогова; Д.Самойлович, уродженець с.Янівці (нині – с.Іванівка Чернігівського району), всесвітньо відомий чумолог, основоположник епідеміології в Україні і Росії. Медичну освіту здобував у Києві, Петербурзі, Страсбурзі, Лейдені, розробив оригінальну систему протичумних заходів. У дослідах, у тому числі і на собі, апробував ефективність деяких дезинфікуючих засобів, уперше застосував (спільно з К.Ягельським) обкурювання, обробку одягу і запропонував щеплення (за типом варіоляції) для медичного персоналу та осіб, які доглядали хворих на чуму. Міжнародним визнанням його заслуг було обрання почесним членом 12 зарубіжних академій та наукових товариств. У фондах обласної наукової медичної бібліотеки зберігається колекція його творів під рубрикою "Вибрані твори Данила Самойловича" [5, с. 98]; С.Андрієвський, народився в с.Салтиковій-Дівичі, штаб-лікар, член Медичної колегії, директор Медико-хірургічної академії в Петербурзі. Навчався в Київській академії, потім у Петербурзі. У 1785 р. склав докладний "Медико-топографічний опис Чернігівської губернії". Першим серед фахівців детально вивчив сибірку, описав клініку, патологічну анатомію та епідеміологію цього захворювання. Довів, що сибірка є заразною, прищепивши її собі від хворого. Провів також низку досліджень у галузі кісткової патології [5, с. 42].

Земська медицина на Чернігівщині започатковувалась з відміною кріпацтва (1861), як своєрідна санітарно-лікарська організація, яка піклувалася про створення медичної допомоги на селі. Перші земські лікарі з'явилися на Чернігівщині в Сосницькому та Борзнянському повітах у 1868 р., в Козелецькому та Остерському повітах у 1869 р. А перша лікарська дільниця організована в 1867 р. на Ніжинщині [4, с. 18]. У 1868 р. у Чернігові відкривається земська фельдшерська школа (нині Чернігівське медичне училище). Вона була першою подібною установою на Лівобережній Україні.

Так було покладено початок підготовки медичних кадрів на Чернігівщині. На початку досягти високої якості підготовки фельдшерів не

вдавалося. На кінець XIX ст., внаслідок реорганізації, удосконалення програм, школа поступово перетворилась на авторитетний учбовий заклад, який готував достатньо кваліфікованих, досвідчених фельдшерів і акушерів. Серед її випускників було багато тих, які згодом збагатили медичну науку [10, с. 39]. С.Дяченко (уродженець с.Нова Басань Бобровицького району), Заслужений діяч науки України, професор, автор 220 наукових праць, які відомі далеко за межами України [5, с. 120]; брати Глухенькі: Тихон Титович та Тимофій Титович (уродженці с.Жадове Семенівського району). Перший – видатний дерматовенеролог, автор 88 праць, присвячених порушенню обміну речовин в організмі, а другий – професор, працював над вивченням курортних факторів, дослідженням зобу та його профілактики, інфаркту міокарду [10, с. 121]. Широко відомими стали наукові праці докторів медичних наук, професорів Г.Л.Ємця, І.А.Огіска, М.М.Лухти – генерал-майора, кандидата військових наук, тривалий час завідувачого військовою академією у Москві. Плідно працювали на Чернігівщині випускники, згодом – Заслужені лікарі України В.Ф.Губенко, П.І.Білий, С.Г.Верьовка [4, с. 25].

У 1880 р. було проведено перший з'їзд земських лікарів губернії, а всього їх з 1880 до 1911 рр. було 11 [4, с. 23]. У 1888–1892 рр. у Чернігові видавалась одна з перших на Україні щонедільна медична газета "Земський врач". Це видання було єдиним у Росії періодичним виданням. У ньому співпрацювали не тільки лікарі Чернігівської губернії, а й інших губерній Росії. Видавав і редагував її відомий лікар і громадський діяч Є.Святловський – один із перших санітарних лікарів губернії [9, с. 74–76].

У середовищі земських лікарів Чернігівщини зростав видатний вітчизняний учений С.Г.Ковнер – земський лікар у Ніжині, що здобув славу за свої непереврені праці з арабської медицини, медицини середніх віків та медицини Греції. Його монографія про Гіппократа, видана в 1888 р. й досі залишається актуальною і корисною. До цієї когорти варто додати лікаря-земця С.Носа (уродженця с.Понори, нині Талалаївського району) – відомого медика, письменника, етнографа, фольклориста, автора перших медичних книг українською мовою [4, с. 22–23].

Світові Чернігівщина цього періоду подарувала видатних учених, фундаторів медицини [4, с. 158, 161, 167]: В.О.Беца, уродженця м.Остер Чернігівської губернії – видатного анатома і гістолога, професора, основоположника вчення про архітектоніку кори головного мозку та гігантських пірамідальних клітин, які дістали назву клітин Беца, розробника оригінальної та єдиної в своєму роді методики приготування препаратів зрізів головного і спинного мозку людини і тварин, яка була визнана в

Європі. Колекція препаратів неодноразово відзначалася вищими нагородами на міжнародних виставках, зберігається в анатомічному музеї Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця в Києві. Вчений вважався найвидатнішим дослідником кісткової системи. Прижиттєве видання "Морфология остеогенеза. Систематический очерк истории развития и роста костей человека" (1887) знаходиться також і у фондах Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки [4, с. 158–159]; М.М.Волковича, який народився у м.Городні Чернігівської області – відомий хірург, академік, першим в Україні об'єднав отіатрію й ларингологію в єдину клінічну дисципліну, відкрив і вивчив збудника риносклероми (паличка Волковича-Фріша, 1888 р.), описав симптоми хронічного апендициту (м'язовий симптом Волковича, 1911 р.), запропонував низку нових методів пластичних операцій, шину для іммобілізації при переломі плеча (шина Волковича), одним із перших у Росії провів ламінектомію (1894). Створив відому хірургічну школу. Фонди обласної наукової медичної бібліотеки зберігають прижиттєві видання "Риносклерома. С клинической, паталого-анатомической и бактериологической сторон" (1888) та "К хирургии патологии желчнокаменной болезни" (1909) [5, с. 200].

В.В.Підвисоцький – уродженець с.Максимівка Ічнянського району – відомий патолог, ендокринолог, директор інституту експериментальної медицини в Петербурзі. Виховав на Україні цілу школу патофізіологів, яка працювала в галузі вивчення ролі паразитів і механічних подразнень у походженні новоутворень, регенерації залоз, питань імунітету. Підручник "Основи загальної і експериментальної патології" був свого часу найпоширенішим у Росії [5, с. 157].

У 1912 р. у Чернігові на основі бактеріологічної лабораторії, яка діяла з 1910 р., організований "Виробничий бакінститут" з відділами: пастерівським, сироваточно-вакциним і діагностичним. Організатором став ветеринарний лікар В.В.Фурсенко [4, с. 28].

Протягом 50 років існування земства у Чернігівській губернії кількість лікарень збільшилась у 4,5 рази, а лікарів і фельдшерів – у 6 разів [4, с. 31].

На заміну земській приходить радянська медицина, система, яка буде названа іменем М.О.Семашко – першого наркома охорони здоров'я Росії і в основі якої полягає державне забезпечення медицини, безкоштовне лікування населення. Особлива увага приділялась охороні здоров'я матері та дитини, вирішувалась проблема безпритульності дітей. А з 1923 р. у Чернігові діяла дитяча терапевтична лікарня ім. 1-го Травня на 50 ліжок зі штатом 19 посад, очолювана лікарем М.М.Васютинським [13; 14]. У цьому

ж році в Чернігові відкривається інститут фізичних методів лікування ім.Воровського, організатором та керівником якого до січня 1935 р. був лікар Р.Г.Караєв [8, с. 747–749].

З 1932 р. у м.Чернігові з метою підвищення кваліфікації лікарів при міській лікарні відкривається філія Київського інституту вдосконалення лікарів, очолювана Я.М.Слупським – висококваліфікованим акушером-гінекологом, який згодом захистив дисертацію на ступінь кандидата медичних наук, а після війни йому було присвоєно звання Заслуженого лікаря Української РСР [4, с. 59].

У 1937 р. відкривається зуболікарська школа та самостійне ортопедо-травматологічне відділення. Першим лікарем-ортопедом у Чернігові й організатором цієї служби був лікар П.П.Киян. Чернігівська область була одна з перших в Україні та і в Радянському Союзі щодо організації ортопедо-травматологічної допомоги на периферії.

Під час війни медики Чернігівщини проявили мужність та героїзм і зробили свій внесок у велику Перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками. Легендарну Брестську фортецю захищали випускники Чернігівської фельдшерсько-акушерської школи: фельдшер І.Л.Губар та лейтенант медслужби І.Т.Черняк [4, с. 73]. Лікар-хірург з Городні А.С.Перцовський надавав допомогу пораненим льотчикам ескадрильї "Нормандія – Німан", за що нагороджений Хрестом Почесного легіону і орденами Червоної Зірки та Трудового Червоного прапора [4, с. 74]. Медики Чернігівщини зробили свій внесок у створення Руху Опору. Медичну службу у партизанських загонах очолювали: в об'єднанні Федорова – лікар Н.П.Григор'єв, головний хірург Т.К.Гнідаш (пізніше науково узагальнив досвід партизанської медицини, здобув учений ступінь кандидата медичних наук та став Заслуженим лікарем України); в об'єднанні Ю.О.Збанацького – лікар О.Я.Кокосов, а у М.М.Попудренка – В.І.Бабухадій [4, с. 77]. Партизанські медики, крім надання допомоги партизанам, допомагали і населенню.

Широкого розвитку у післявоєнні часи здобула організація спеціалізованої допомоги населенню: офтальмологічної, отоларингологічної, гінекологічної, фтизіатричної, стоматологічної, педіатричної. Особлива увага приділялась організації медичної допомоги дітям, проводилась велика робота щодо боротьби з туберкульозом та санітарно-епідемічному обслуговуванню населення. З 1954 р. відбуваються якісні зміни в лікуванні онкологічних хворих: воно стає комплексним і включає хірургічні, променеві, хіміотерапевтичні методи [4, с. 95–100].

Значні зміни відбулися в охороні здоров'я області в 1971–1980 рр. Випереджаючими темпами розвивалась в цей період спеціалізована кардіологічна служба області. Створено санаторно-курортну мережу. З держбюджету на розвиток медицини та медичної науки було виділено 27 млн. 85 тис. крб. У 1973 р. побудовано обласну дитячу лікарню. Надалі – комплекс психіатричної лікарні, центральну міську поліклініку, Чернігівську районну поліклініку, терапевтичний корпус обласної лікарні, лікувальний корпус обласного лікувально-санаторного управління, комплекс Чернігівської центральної районної лікарні, центральний аптечний склад. Побудовані центральні районні лікарні в Ніжині, Бахмачі, Сосниці, Варві, Городні, Коропі, Козельці. Це дало можливість збільшення госпітального лікування населення, покращення якості медичного обслуговування [4, с. 105–108].

1980–1990 рр. характеризувалися збільшенням територіальних лікарських ділянок, розвитком швидкої медичної допомоги населенню. В ці роки особлива увага приділялася сільській медицині, наближенні до сільського населення спеціалізованої медичної допомоги. Це дозволило знизити захворюваність серед сільського населення і покращити показники здоров'я по області в цілому.

На жаль, це був період, коли органами та установами охорони здоров'я проводилася не завжди успішна, а по суті безуспішна, але цілеспрямована робота, направлена на активну боротьбу з алкоголізмом, наркоманією, курінням. Було створено обласний наркологічний диспансер у Чернігові, наркологічні кабінети в районах, накреслювалися широкі антиалкогольні заходи.

У 1986 р. в області було опрацьовано програму "Здоров'я" на 1986–1990 рр. Мета її – збереження екології регіону та трудових ресурсів: підвищення продуктивності праці, поліпшення якості медичної допомоги, забезпечення вискоєфективними лікарськими засобами, максимальне використання оздоровниць та баз відпочинку. Програма ця, на жаль, виявилась більш декларативною, аніж реальною [4, с. 10–111].

На цей період припадає страшна трагедія українського народу – катастрофа на Чорнобильській атомній станції, наслідки якої дуже суттєво вплинуть на здоров'я всього населення області. Медпрацівники Чернігівщини брали активну участь у наданні медичної допомоги ліквідаторам аварії і населенню постраждалих зон. У травні 1986 р. тисячі дітей з потерпілих районів нашої області і м.Чернігова пройшли медичну тиреодозиметричну паспортизацію, на основі якої пізніше, вперше в Україні, було здійснено реконструкцію дозового навантаження радіоактив-

ного йоду на щитовидну залозу. У перші роки після Чорнобильської катастрофи медичні заклади області виконали також значну роботу щодо створення державного реєстру з допомогою комп'ютерної техніки. Він являє собою систему довготривалого контролю за станом здоров'я потерпілих. Також було оснащено та розширено радіологічну лабораторію обласної санітарно-протиепідемічної станції, а в структуру обласної лікарні введено посаду заступника головного лікаря з радіаційного захисту населення [4, с. 221–222].

У радянський період розвитку медицини уродженці Чернігівщини продовжували збагачувати медичну науку, створюючи нові медичні школи.

Серед багатьох виокремимо: О.Ф.Тура (уродженця Новгород-Сіверська) – видатного педіатра, основоположника неонатології, закінчивши Ленінградський педіатричний інститут, створив школу педіатрії, автор 250 наукових праць, семи монографій. Праця "Практическая гематология детского возраста" (1931) зберігається у фондах обласної наукової медичної бібліотеки [10, с. 65]; А.Л.Міхньова, (уродженця с.Радуль Ріпкинського району), видатного вченого, клініциста, педагога. У 1952 р., після смерті Стражеско, очолив Український науково-дослідний інститут клінічної медицини, автор понад 200 наукових праць, восьми монографій [4, с. 171]; В.О.Ніговського (уродженця м.Козельця), вченого зі світовим іменем, фундатора реанімації, академіка РАМН, лауреата двох державних премій. У книзі "Великі імена ХХ століття", що вийшла у 1974 р. в Італії його прізвище стоїть в одній шерензі з Флемінгом, Фрейдом, Барнардом. Обирався довічним почесним членом Європейської Ради з реанімації "на знак визнання видатного внеску в наукові дослідження на мистецтво оживлення" [3, с. 30].

Сучасний період розвитку медицини в умовах незалежної України характеризувався намаганням переосмислити позитивне, що було зроблено в охороні здоров'я у попередні століття і прагненням побудувати нову модель, на зразок європейської – страхову медицину. На превеликий жаль, здоров'я населення України в цей період різко погіршується і, починаючи з 1994 року, кількість його постійно зменшується.

У 1992 р. у м.Чернігові почала функціонувати друга міська лікарня, з 1996 р. – обласний онкодиспансер. В історію медицини Чернігівщини цього періоду назавжди увійшли відомі організатори медицини, охорони здоров'я, науковці А.М.Груша – доктор медичних наук, професор, академік, головний лікар обласної лікарні та А.О.Шиш – завідувач хірургічним відділенням дитячої обласної лікарні. Перший – автор понад півсотні наукових праць, кількох монографій, користувався великим авторитетом

серед учених-медиків, ініціював ряд проектів, направлених на вдосконалення роботи обласної лікарні. А.Шиш – Заслужений лікар України, відомий у Чернігові лікар-хірург, урятував тисячі дітей. Під час операцій виявився інфікований від хворого, що спричинило передчасну смерть самого лікаря [7, с. 107].

Кожен період розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині потребує ретельного вивчення. Залишається нагальним показ шляхів та розкриття механізму розвитку медицини та медичної науки регіону, як основних пріоритетів змісту та сенсу краєзнавчих історико-медичних досліджень. Багата історія медицини Чернігівського краю цього заслуговує, тому що є невід'ємною частиною історико-культурного надбання.

Література

1. Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – М., 1960. – С. 26, 82, 137, 167.
2. Бородій М.К. Архівні джерела з історії медицини на Лівобережжі України // Укр. істор. журнал. – 1981. – №3. – С. 136–141.
3. Бібліотека на службі медицини // Матеріали преси. – Чернігів, 2004. – 50 с.
4. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – 280 с.
5. Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К.: РРА "Тріумф", 1997. – 128 с.
6. Дуля М.М. Участие областной научно-медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – С. 2.
7. Из истории развития здравоохранения Черниговщины. – Чернигов: Изд. "Десна", 1989. –174 с.
8. Караев Р.Г. Десятилетие Черниговского физиотерапевтического института имени Воровского // Врачебное дело. – 1934. – №11. – С. 747–749.
9. Кохан А.И. К столетию журнала "Земский врач" // Советское здравоохранение. – 1981. – №9. – С. 64–67.
10. Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодні // Матеріали обласної конференції. – Чернігів, 2003. – 103 с.
11. Новакович Р., Дудник С., Пашкевич С., Столяров В. Святий Агапіт Печерський – перший лікар України – Русі (до 900-річчя з дня смерті) // Агапіт. – 1994. – №1. – С. 25–26.
12. Чернігівська обласна наукова медична бібліотека: сторінки історії та розвитку // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – 37 с.
13. Чернігівський обласний державний архів (далі див. ЧОДА), ф. Р–752, оп. 1, спр. 66, арк. 13.
14. ЧОДА, ф. Р–752, оп.1, спр. 1267, арк. 324.